

KIZKALE YERLEŞMESİ VE NEKROPOLÜ (NAHÇIVAN, AZERBAYCAN)

KIZKALE SETTLEMENT AND ITS NECROPOLIS (NAKHCHIVAN, AZERBAIJAN)

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 4 Şubat 2019 | Received: February 4, 2019
Hakem Değerlendirmesi: 28 Şubat 2019 | Peer Review: February 28, 2019
Kabul: 22 November 2019 | Accepted: November 22, 2019

DOI : 10.22520/tubaar.2019.25.003

Veli BAŞŞELİYEV * - Lauren RISTVET ** - Hilary GOPNIK ***

Selin NUGENT** - Jennifer SWERIDA *******

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Nahçıvan, Urmiye Havzası, Kızkale, Boyalı seramikler, Orta Tunç Çağı

Keywords: East Anatolia, Nakhchivan, Urmia basin, Kızkale, Painted ceramics, Middle Bronze Age

ÖZET

Araştırmalar gösteriyor ki, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun Orta Tunç Çağı kültürlerinin belli özellikleri ile farklılaşmasına rağmen onlar arasında çok sayıda benzerlikler de bulunmaktadır. Orta Tunç Çağı'nda Güney Kafkasya'nın bir kısmında siyah açkılı seramiklerle karakterize edilen kültür yayılmış, ama Kafkasya'nın güney bölgeleri için ise boyalı seramikler karakteristik olmuştur. Orta Tunç Çağı'nın bu boyalı seramiği Güney Kafkasya'nın dışında Kuzeybatı İran (İran Azerbaycanı) ve Doğu Anadolu'da da yayılmıştır. Orta Tunç Çağı'nın boyalı çanak çömlek kültürünü kökeni tartışmalara neden olmuş, farklılaşan lokal özellikler farklı isimlerle tanıtılmıştır. Genellikle kazılar sırasında Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'da Orta Tunç Çağı'nın boyalı çanak çömlek kültürüne (İÖ.2400-1500) ilişkin yerleşmeler az sayıda ortaya çıkarılmıştır. Doğu Anadolu'da, Gürcistan'da, Ermenistan'da, Azerbaycan'da ise Nahçıvan'ın dışında bu kültürle ilişkili kültür tabakası içeren yerleşme ortaya çıkarılmamıştır. Orta Tunç Çağı'na ait Bezekli, Kazançikale, Kurtdağ, Göynükkale ve diğerlerinin araştırılması sırasında savunma duvarları ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan, bu kalelerin savunma açısından önemli mevkide yer alması Orta Tunç Çağı'nda Nahçıvan'da yerleşen kabilelerin savunmaya ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Zaten bu dönemde kaleler ve kale türü yerleşmeler çok yaygın olmuştur. Nehir kıyısında yer alan Kültepe II ve Kızkale'nin kazıları kolaylıkla savunula bilen alanlarda takviyeye ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Bizim

* Prof. Dr., AMEA Nahçıvan Bölmesi, E-mail: velibahshaliyev@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4914-3016

** Doç. Dr., ABD, Pensilvanya Üniversitesi, E-mail: lristvet@gmail.com. ORCID: 0000-0003-4044-6069

*** Prof. Dr., Avustralya, Monash Üniversitesi, E-mail: hilarygopnik@aol.com. ORCID: 0000-0003-4989-399X

**** Postdoktora Araştırmacısı, Büyük Britanya, Oxford Üniversitesi, E-mail: selinnugent@gmail.com. ORCID: 0000-0003-2455-3673

***** Postdoktora Araştırmacısı, ABD, Pensilvanya Üniversitesi, E-mail: jswerida@gmail.com. ORCID: 0000-0002-5212-0069

yapdığımız araştırmalara kadar kale türü yerleşmeler geniş kazı yapılarak öğrenilmemiştir. Bu açıdan Kızkale'de yapılan araştırmalar önem taşımaktadır. Kültepe I ve Kültepe II'nin önceki stratigrafik kazılarından sonra Kızkale Orta Tunç Çağı'nın belirgin tabakalanmaya sahip önemli yerleşmelerinden biridir. Kızkale'de yapılan araştırmalar sitadel, höyük ve nekropolün bir arada bulunduğunu göstermektedir ki, bu da Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek kültürünün genel şekilde ele alınıp öğrenilmesine olanak sağlamaktadır.

ABSTRACT

Research shows that despite several distinctive features, the Middle Bronze Age cultures of the South Caucasus and East Anatolia share many similarities. During the Middle Bronze Age black ceramics were widespread in parts of the South Caucasus, however, painted ceramics characterized the southern areas. These Middle Bronze Age ceramic cultures from the South Caucasus were also present in Northwest Iran (Iranian Azerbaijan) and East Anatolia. The origins of the culture of painted ceramics of the Middle Bronze Age are subject to debate, while the particular local features are designated by various names. In general, excavations in East Anatolia, Northwest Iran, and the South Caucasus have revealed few settlements connected with the culture of painted ceramics of the Middle Bronze Age (2400-1500BC). In East Anatolia, Georgia, Armenia and in Azerbaijan, not including Nakhchivan, no settlements connected with this culture have been identified. There are, however, evidence of fortifications at such Middle Bronze Age sites as Bezekli, Kazançikale, Gurddag and Geynukkale. Additionally, the locations of these monuments in easily defensible places illustrate the need for defense among the Middle Bronze Age occupants of Nakhchivan. Indeed, fortresses and fortified settlements are widespread during this period. Excavations at Kültepe II and Kızkale, located in river valleys, also show the importance of fortifications, even in less easily defended areas. Prior to our work, however, fortress-type settlements have not been excavated. From this view point, excavations at the settlement of Kızkale are very important. After the earlier stratigraphic excavations at Kültepe I and Kültepe II, Kızkale has provided importance evidence of Middle Bronze Age settlement. In addition, work at Kızkale has explored this settlement's citadel, its domestic settlement, and a necropolis which are important for studying the painted ceramic culture of the Middle Bronze Age in general.

GİRİŞ

Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'yı kapsayan Orta Tunç Çağı'nın boyalı çanak çömlek kültürü ile ilişkili çeşitli araştırmalar yapılmıştır¹. Bu kültür araştırmacılar tarafından "Van-Urmiye boyalıları"², "Aras boyalıları"³, "Boyalı kaplar kültürü"⁴ ve diğer isimlerle tanıtılmış, bu kültürün kökeni ile ilgili farklı fikirler ileri sürülmüştür⁵. Araştırmalar sırasında Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'da Orta Tunç Çağı'na (İÖ 2400-1500) ait yerleşmelerin az olduğu da belli olmuştur. Doğu Anadolu'da, Gürcistan'da, Ermenistan'da, Azerbaycan'da ise Nahçıvan'ın dışında bu kültürle ilişkili kültür tabakası içeren yerleşme ortaya çıkarılmamıştır⁶. Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmında boyalı çanak çömlek içeren yerleşmelerde kültür tabakası bulunmadığından araştırmacılar bu dönemde insanların göçebe hayat tarzına dayalı yaşam sürdürüldüğünü düşünmektedirler.⁷ 2016'dan itibaren Orta Aras Havzası'nın Anadolu kısmında sürdürülen yüzey araştırmaları⁸ sırasında bulunan Çalığüney Kalesi⁹, Aşağı Erhacı Kalesi, Aşağı Erhacı yerleşmesi ve bu yerleşmeye ait nekropol¹⁰ bulunmuştur. Araştırma sırasında bu merkezlerin *transhümanist* ya da *nomadik* grupların hangisi tarafından kullanıldığı tam olarak anlaşılmamıştır¹¹. Ama Doğu Anadolu'nun Iğdır bölgesinde tarıma ve hayvançılığa dayalı yerleşik ve göçebe yaşam tarzının olabileceği düşünülmüştür¹². Urmiye Havzası ve Nahçıvan'da Orta Tunç Çağı'na ait höyük türü yerleşmelerde boyalı çanak çömlek kültürüne ilişkin kültür tabakalarının varlığı bu dönemde yerleşik hayatın da var olduğunu kanıtlamıştır. Kuzeybatı İran'da Göytepe¹³, Haftavantepe¹⁴, Kordlar-tepe¹⁵, Nahçıvan'da Kültepe I¹⁶ ve Kültepe II¹⁷ gibi yerleşmelerin araştırılması sırasında boyalı çanak çömlek kültürünün çeşitli evrelerden geçtiği belli olmuştur¹⁸. Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek kültürünü araştıran Veli Aliyev Nahçıvan'ın

bu döneme ait yerleşmelerini köy türü, şehir türü, kale türü yerleşmeler gibi üç farklı sınıfa ayırmıştır¹⁹. Kültepe II'nin araştırılması Orta Tunç Çağı'nda höyük türü yerleşmelerde kale duvarlarının bulunduğunu kanıtlamıştır. Nahçıvan'da yapılan araştırmalar göstermiştir ki, bu bölgede kale türü yerleşmeler yaygın olarak kullanılmıştır²⁰. Ama kale türü yerleşmelerde şimdiye dek kazı yapılmamıştır. Bu açıdan Kızkale'de yapılan araştırmalar önem taşımaktadır. Kızkale, Kızılburun, Kültepe I ve Kültepe II'den sonra Nahçıvan'ın tabakalanma içeren en önemli yerleşmelerinden biridir. Kızkale'nin önemli yönü sitadel, höyük ve nekropolün bir arada bulunmasıdır ki, bu da Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek kültürünü genel şekilde ele almaya olanak sağlamaktadır. Ayrıca Kızkale kurganlarının kazısı Orta Tunç Çağı'nın ölü gömme geleneklerini öğrenmek açısından da önemlidir. Kızkale kurganlarının kazısı Nahçıvan'da Orta Tunç Çağı'nda iskeletsiz mezarların olması ile ilgili ileri sürülen fikirlerin doğru olmadığını da kanıtlamıştır.

KIZKALE YERLEŞMESİ KONUMU VE MİMARİ KALINTILARI

Kızkale yerleşmesi Nahçıvan'da, Şerur ilçesine bağlı Dize Köyü'nün kuzeyinde yer almaktadır (Şek. 1). Oglankale'den 1,8 km kuzeyde yer alan Kızkale sitadel ve höyük türü yerleşmeden oluşmaktadır. Sitadel 2 ha alanı kapsamaktadır. Sitadelde şimdilik kazı yapılmamış, ama yüzey araştırmaları sırasında Orta Tunç Çağı'na ait çok sayıda monokrom ve polikrom boyalı kaplar bulunmuştur²¹. Buluntular Orta Tunç Çağı'nın başlarından İÖ II. binyılın sonlarına kadar ki süreçte sitadelde insanların yerleştiğini göstermektedir²². Kızkale'de kazılar²³ genel olarak Arpaçay'ın sağ kıyısında yer alan höyükte yapılmıştır. Araştırmalarımız sırasında Kızkale höyüğünün 13 hektar alanı kapsadığı hesaplanmıştır²⁴. Araştırmalarımıza göre yerleşme Arpaçay'ın Şerur Ovası'na açıldığı, tarım ve hayvancılık için önemli bir mevkide yer almıştır. Yerleşme 5x10 boyutundaki üç alanda ve çeşitli sondajlarda yapılan kazılarla araştırılmıştır (Şek. 2). Araştırmalar sırasında yerleşmede kültür tabakasının rölöveye bağlı olarak 3-4 metre arasında değiştiğini göstermiştir.

¹ Belli /Bahşaliyev 2001; Özfirat 2001; Aliyev 1977:120-124

² Çilingiroğlu 1994: 1-31; Edwards 1981: 101-140

³ Özfirat 2001: 111

⁴ Aliyev 1977: 3-124

⁵ Кушнарева 1993: 100-150; Özfirat 2001: 111-116; Seyidov 2003: 126-179

⁶ Belli /Bahşaliyev 2001: 23; Özfirat 2001: 67-90

⁷ Belli /Bahşaliyev 2001: 23

⁸ Ağrı-Iğdır illeri Orta Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü'ne ilişkin araştırmalar Yrd. Doc. Dr. Ayhan Yardımcı başkanlığında yürütülmüştür.

⁹ Yardımcı / Gizlenci 2017a: 399

¹⁰ Yardımcı 2018: 127-129

¹¹ Yardımcı 2018:130

¹² Yardımcı 2018:130

¹³ Brown 1951: 69-91

¹⁴ Burney 1983: 3-8; Edwards 1981: 102

¹⁵ Kromer / Lippert 1976: 65-82; Lippert 1979: 103-154

¹⁶ Абибуллаев 1982:145-179

¹⁷ Aliyev 1977: 43-90; Алиев 1991: 31-34

¹⁸ Belli / Bahşaliyev 2001: 32-43

¹⁹ Алиев 1991: 25-29

²⁰ Бахшалиев / Багиров 2012: 215-217

²¹ Бахşалиев 2008: 48-49

²² Kızkale'de insanlar Demir Çağı'nda ve Orta Çağ'da da yerleşmiştir. Ama bu dönemler şu anda bizim araştırma konumuz değildir.

²³ Kızkalede kazılar 2014-2016 yıllarında uluslararası Azerbaycan-Amerika Birleşik Devletlerinin ekibi tarafından Veli Bahşaliyev, Lauren Ristvet ve Hillary Gopnik başkanlığında yapılmıştır.

²⁴ Бахşалиев / Hammer / Ristvet / Gopnik / Аşуров 2015: 394-398. Söylememiz gerekiyor ki, yerleşmenin büyük kısmı Sovyet döneminde su kanalının yapımı sırasında tahrip olmuştur.

Şekil 1: Kızkale yerleşmesi ve onun nekropolü (Veli Bahşeliyev, Hilary Gopnik). / *Kızkale settlement and its necropolis (Veli Bakhshaliyev, Hilary Gopnik).*

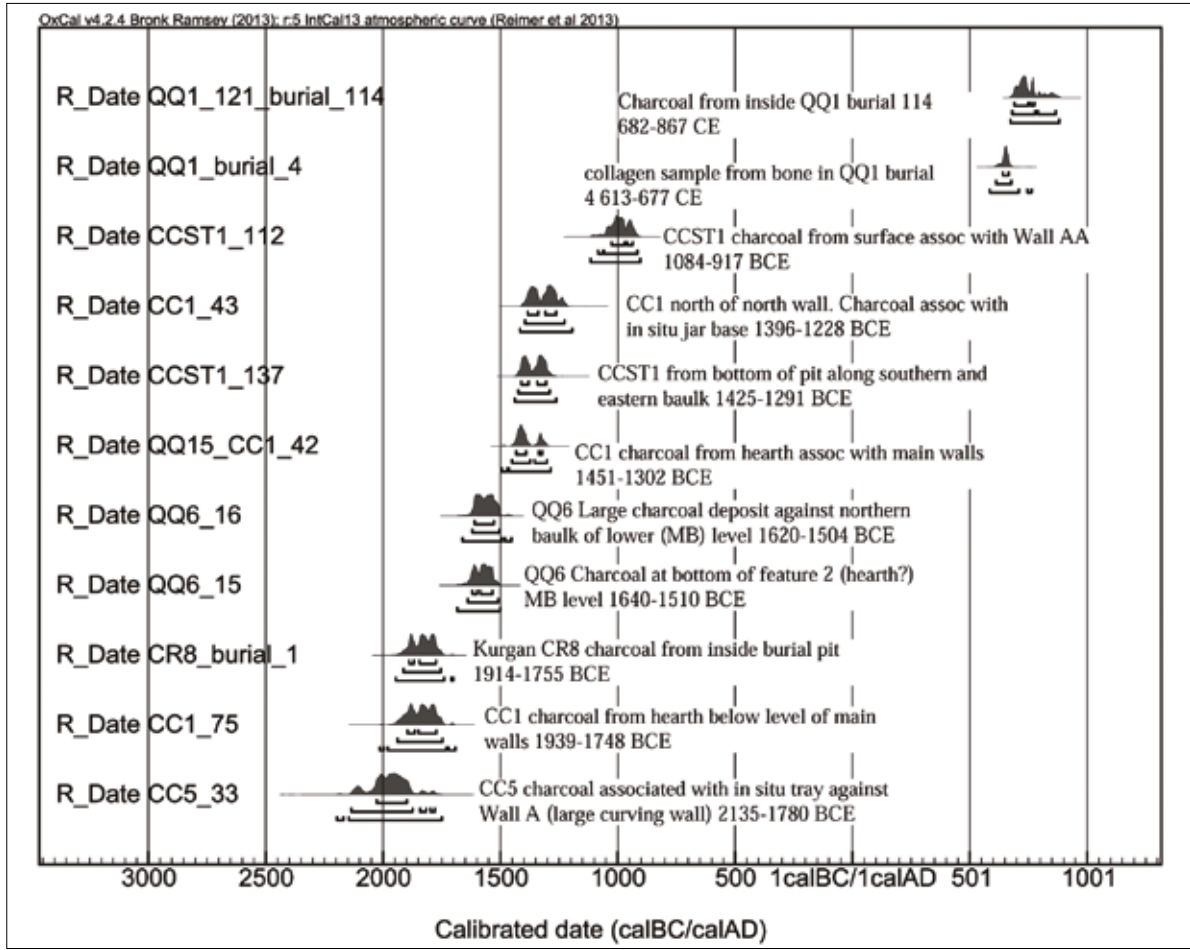

Şekil 2: Kızkale'de yapılan kazıların genel görünümü (Robert Bryant, Corciya Devlet Üniversitesi). / *General view of excavations in Kızkale (Robert Bryant, Georgia State University).*

Kazılar Orta Tunç Çağı'nın çeşitli aşamalarında insanların burada yerleştiğini göstermektedir. Orta Tunç Çağı tabakası direkt ana toprak üzerinde yer almıştır. Kazı sırasında CC5 kodu verilen alanda Orta Tunç Çağı'na ait savunma duvarının kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu duvarın büyük taşlardan inşa edilmiş olmaları dikkat çekicidir. Böyle büyük taşlardan inşa edilmiş duvarlar genel olarak Orta Demir Çağı için karakteristiktir. Ama yaptığımız kazılar, o sıradan karbon analizler büyük taşlarla inşa edilmiş duvarların Orta Tunç Çağı'nda da bulunduğunu göstermektedir (Şek. 4). Bu

duvarın temelinden alınan karbon örneğinin analizi İÖ 2135-1780 yıllarını göstermiştir (Şek. 3). Bu savunma duvarının güney kısmına küçük kaya parçalarından inşa olunmuş kaba dörtgen biçimli bir oda eklenmiştir²⁵. Bu döneme ait mimari kalıntılar küçük bir alanda ortaya çıkarılmıştır. Orta Tunç Çağı'nın erken dönemine ait savunma duvarının kalıntıları CC2 alanında da görülmüş, ama kazılar sırasında açığa çıkartılamamıştır.

²⁵ Baxşeliyev / Ristvet / Gopnik / Swerida / Nugent 2017: 571

Şekil 3: Kızkale yerleşmesinden ve nekropolünden alınan karbon örneklerin analizinin sonuçları (Lauren Ristvet, Hilary Gopnik). / Coal samples analyses results from Kızkale settlement and necropolis (Lauren Ristvet, Hilary Gopnik).

Şekil 4: Orta Tunç Çağı'nın savunma duvarı (Veli Bahşeliyev). / Defensive wall of Middle Bronze Age (Veli Bakhshaliyev)

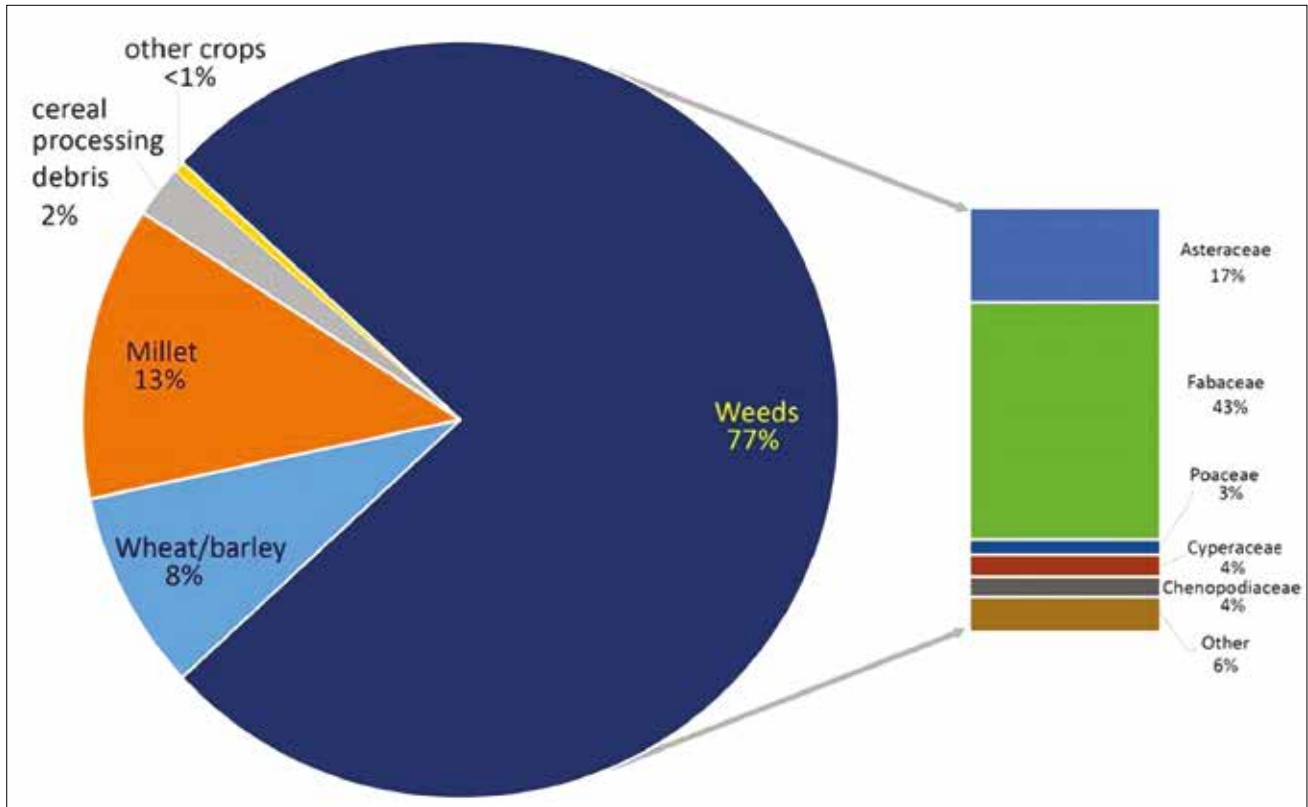

Şekil 5: Orta Tunç Çağı savunma duvarının kesitte görünümü (Veli Bahşeliyev). / View Middle Bronze Age defensive wall in section (Veli Bakhshaliyev).

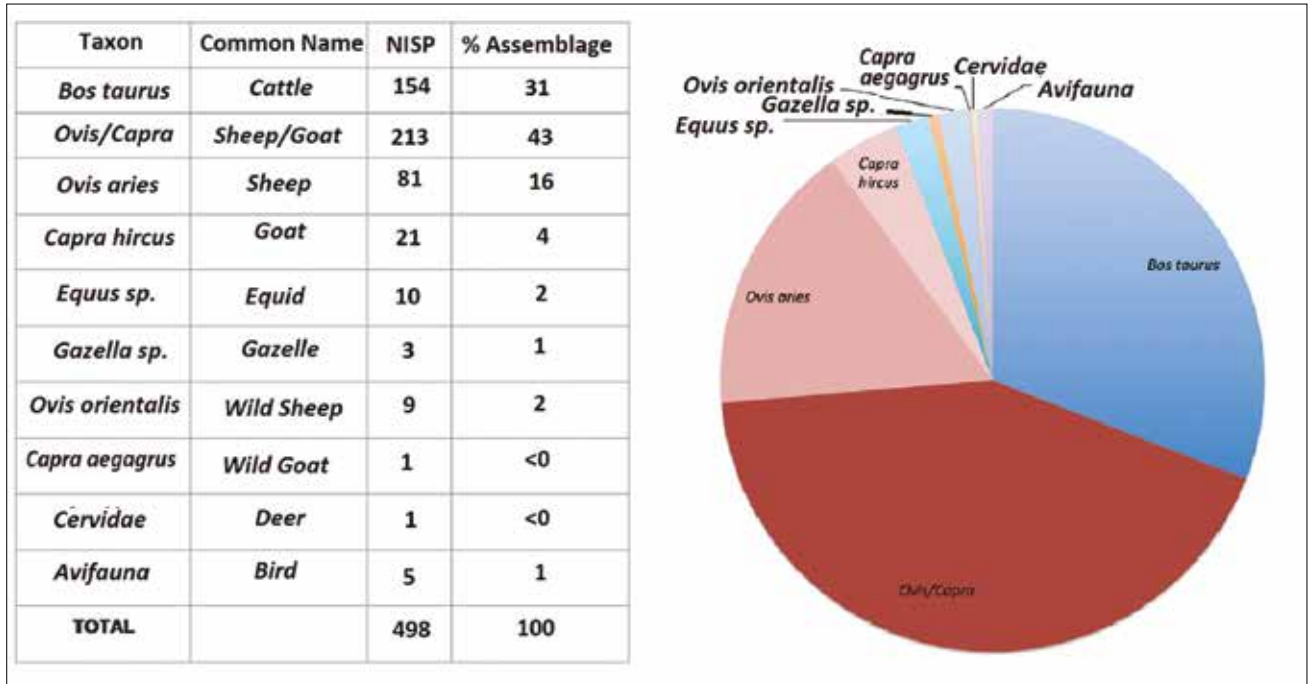
Diğer savunma duvarı Orta Tunç Çağı'nın son evresine, Orta Tunç'dan Son Tunç'a geçiş dönemine aittir. Bu duvarın temelinden alınan karbon örneğinin analizi İÖ 1450 yılına işaret etmektedir²⁶. Bu duvar da erken evreye ait duvar gibi büyük kaya parçalarından, bazı kısımlarda

ise orta boyutlu taşlardan inşa edilmiştir. Bu duvar erken evreye ait duvardan farklı olarak kültür tabakasının üzerinde inşa edilmiştir (Şek. 5). Kazı alanının diğer kısmında CC1 alanında Orta Tunç'dan Son Tunç'a geçiş dönemine ait iki büyük odanın kalıntısı da ortaya

²⁶ Baxşeliyev / Ristvet / Gopnik / Swerida / Nugent 2017: 569

Şekil 6: Arkeobotaniki sonuçlar (Lucas Proctor, Konnektikat Universitesi). / *Archaeobotanical results* (Lucas Proctor, University of Connecticut).

Şekil 7: Arkeozooloji sonuçlar(Hannah Lou, Kalifornia Los Angeles Universitesi). / *Archaeozoological results* (Hannah Lou, University of California Los Angeles).

çıkarılmıştır (Şek. 2). Bu odalar dörtgen biçimlidir²⁷. Odalara giriş güney taraftan sağlanmaktadır. Duvarlar orta boyutlu, kabaca yontulmamış kaya parçalarından

yapılmıştır. Odalardan birinin girişi yanında yuvarlak formu, genişliği 1-2 metre olan çukur ortaya çıkarılmıştır. Araştırma sırasında bu çukurdan kırmızı ve siyah renkli çanak çömlekler ortaya çıkarılmış ve çukurun depo olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. İkinci

²⁷ Başşeliyev / Ristvet / Gopnik / Swerida / Nugent 2017: 570

odanın içerisindeki ocaktan alınan karbon örneğinin analizi İÖ 1451-1301 yıllarını göstermiştir. Bu odanın batısındaki odanın büyük kısmı kazı alanından dışarıda kaldığından tam olarak değerlendirilememiştir. Ama kazılar yerleşmenin bu kısmında birbirinin yanında yer alan evlerin varlığını göstermektedir. Odaların kazısı sırasında onların içerisinde kırmızı renkli, monokrom ve polikrom boyalı çanak çömlek parçaları bulunmuştur.

Kazı sırasında rastlanılan en ilginç durum yerleşmede mezarların bulunması idi. Şimdiye dek Orta Tunç Çağı yerleşmelerinde mezarlara hiç rastlanılmamıştır. Ancak Kızkale örneği bu dönemde yerleşmede mezarların olabileceğini de göstermektedir. Yerleşmede şimdiye dek yalnızca basit toprak tipinde iki mezar bulunmuştur. Mezarların birinden ölü hediyeleri bulunmamış, ikinci mezardan ise üç monokrom boyalı çanak çömlek ele geçirilmiştir (Şek. 13, 1). Bu gömülerin yerleşmede bulunmasının nedeni şimdilik tam olarak aydınlatılmamıştır. Büyük olasılıkla, toplumun seçkin üyelerini yerleşmede gömmek gibi bir adet olmuştur.

KIZKALE TOPLUMUNUN EKONOMİSİ

TARIM VE HAYVANCILIK

Kızkale sakinlerinin temel yaşam biçimi tarım ve hayvancılık olmuştur. Yerleşmenin yayladan ovaya geçiş noktasında bulunması da tarım ve hayvancılık için elverişli ortam yaratmıştır. Tarım ürünleri arasında ilk sırada darı (*Poaceae/Gramineae*), ikinci sırada ise buğday (*Triticum durum*) ve arpa (*Hordeum vulgare* L.) gelmektedir (Şek. 6). Araştırmalar daha erken yetişen ve kurak iklime uygun olan darının toplumun kendisi tarafından üretildiğini, buğdayın bir kısmının tarımla uğraşan komşu kabilelerden getirildiğini göstermektedir. Hayvancılıkta büyükbaş ve küçükbaş hayvan besimine önem verilmiştir. Ancak küçükbaş hayvancılık ön sırada durmuştur. Mezarlarda hayvan kemiklerinin, özellikle küçükbaş hayvan yavrularının bulunması hayvancılığın ekonominin önemli bölümünü oluşturduğunu göstermektedir. Bulunan kemiklerin %63'ü küçükbaş, %31'i ise büyükbaş hayvanlara aittir (Şek.7). Hayvan kemikleri arasında geyik (*Cervidae*) ve gazel (*Gazella*) kemiklerinin bulunması bu dönemde insanların avcılıkla da uğraştığını, ama avcılığın ekonomide önemli bir yere sahip olmadığını göstermektedir.

Mezarlarda bulunan insan iskeletlerinin dışlarından alınan izotopların analizi insanların yazın yaylalara göç ettiğini ve göçebe yaşam biçimini benimsediğini de göstermiştir. Arkeolojik verilere dayanarak Kızkale'de yerleşen insanların kışın yerleşik, yazın göçebe hayatla geçimlerini sağladığını söyleyebiliriz.

SERAMİKLER

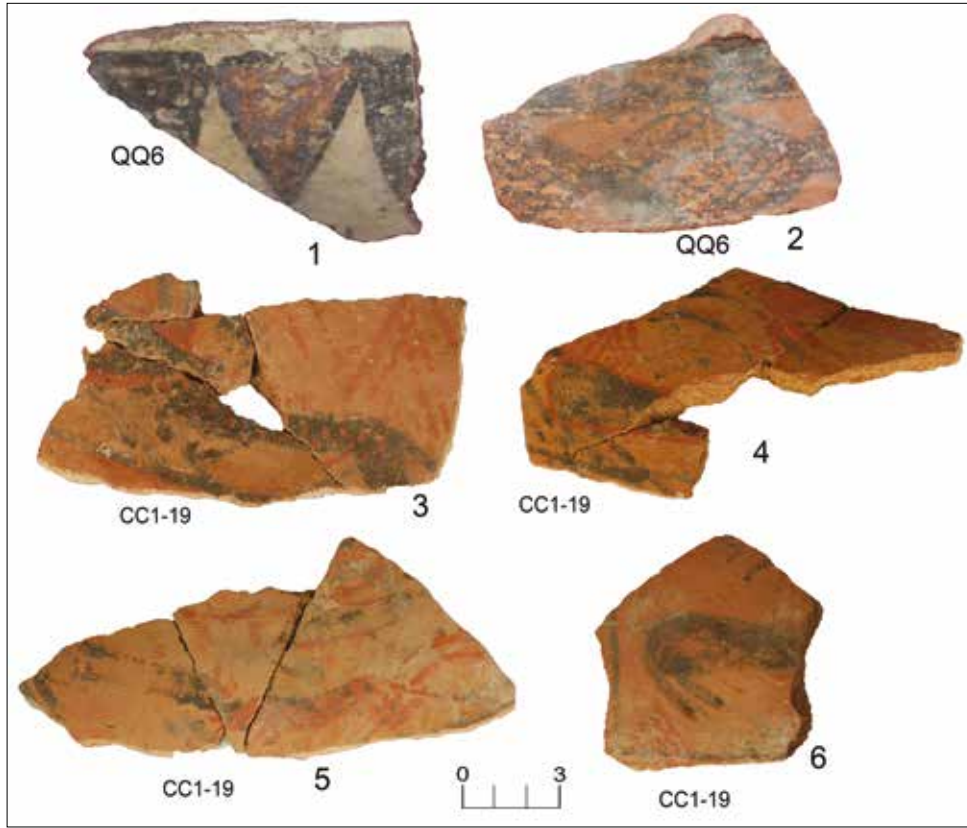
Kızkale yerleşmesinden bulunan seramikler kırmızı ve gri renklidirler. Çoğunlukta olan kırmızı renklilerin bir kısmı kırmızı renkle kaplı, bir kısmı ise boyalı kapların parçalarından oluşmaktadır. Boyalıları monokrom ve polikrom olarak iki gruba ayrılmaktadırlar. Monokrom boyalı seramiklerin üzeri kırmızı renkli boya ile kaplanmış, siyah renkle geometrik motifli desenlerle bezenmiştir (Şek. 8). Monokrom boyalı seramikler Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'ın Orta Tunç Çağı kültürünün karakteristik özelliğidir. Güney Kafkasya²⁸ ve Doğu Anadolu'da²⁹ monokrom boyalıların çoğunlukla mezarlardan ele geçirildiği tespit edilmiştir. Ancak Anadolu'nun İğdir bölgesinde Erhacı

Şekil 8: Kızkale yerleşmesinin monokrom boyalı seramikleri (Veli Bahşeliyev). / Monochrome painted pottery of Kızkale settlement (Veli Bakhshliyev).

²⁸ Джапаридзе 1964: 102-121; Жоржикашвили Г.Л., Гогодзе 1974: 5-120

²⁹ Çilingiroğlu 1990a: 169-173; Çilingiroğlu 1990b: 25-44

Şekil 9: Kızkale yerleşmesinin polikrom boyalı seramiği (Veli Bahşeliyev). / Polychrome painted pottery of Kızkale settlement (Veli Bakhshliyev).

yerleşmesinde yapılan araştırmalar sırasında çok yoğun miktarda monokrom boyalıların varlığı tespit edilmiştir³⁰. Monokrom boyalıların Nahçıvan ve Urmiye Havzası'nda belirgin kültür tabakası içeren yerleşmelerden bulunması bu tür seramikleri evreler üzere gruplandırmak ve tarihlendirmek için olanak sağlamıştır³¹.

Polikrom boyalıları bezeme motifine göre iki gruba ayırabiliriz. Birinci gruptakiler beyaz, yada bej zeminde siyah ve kırmızı renkli geometrik motifli desenlerle bezenmiştir (Şek. 9, 1-2). Desenler üçgen ve kafesli dörtgenlerden oluşmaktadır. Geometrik motifte bezenmiş polikrom boyalı seramikler Doğu Anadolu³², Nahçıvan³³ ve Urmiye Havzası'nda³⁴ geniş uygulama görmüştür. İkinci gruptakiler bej zeminde siyah ve kırmızı renkle yapılmış hayvan resimleri ile bezenmiştir (Şek. 9, 3-6). Bu parçalar arasında aslan resmi ile bezenenler özellikle dikkat çekicidir. Bu örneklerin benzerleri polikrom boyalıların yayıldığı coğrafyada şimdilik belli değildir. Ama hayvan resimleri ile bezemeli olan polikrom boyalıları Doğu Anadolu'da Sarıveli höyüğünden³⁵

Karagündüz höyüğünden³⁶ ve Van, Gaziantep ve Erzurum müzelerinden³⁷, Yaygınyurt kurganından³⁸, Hakkari mezarlarından³⁹, Nahçıvanda Kültepe I⁴⁰, Kültepe II⁴¹, Şahtahtı'dan⁴² ve diğer yerleşmelerden bellidir. Şöyle ki, polikrom boyalıların yayıldığı coğrafya monokromlara kıyasla kısıtlıdır. Güney Kafkasya'da Gürcistan ve Ermenistan'da polikrom boyalıları hiç rastlanılmamıştır. Bu tür seramikler Azerbaycan'da yalnızca Nahçıvan'da bulunmuştur. Urmiye Havzası'nda ve Doğu Anadolu'da polikrom boyalıların çeşitli türlerine rastlanılmıştır ki, bu da boyalı çanak çömlek kültürünün bu bölgelerde uzun süre devam ettiğinin göstergesidir.

KURGANLAR GÖMÜ GELENEĞİ

Kızkale yerleşmesinin nekropolü⁴³ büyük bir alanı kapsayan kurganlardan oluşmaktadır. Araştırmalar

³⁰ Yardımçiel 2018:128

³¹ Belli / Bahşeliyev 2001: 58-60; Özfırat 2001: 111-114

³² Özfırat 2001: 1-125

³³ Belli / Bahşeliyev 2001: 13-50

³⁴ Brown 1951: 69-91; Barney 1983: 3-395; Edwards 1986: 57-77

³⁵ Özfırat 2001: Res.40; Özfırat 2000: 360

³⁶ Özfırat 2008: Fig. 11, 3

³⁷ Özfırat 2001: Res.41, Res. 50, Levha 85

³⁸ Özfırat 2013: 294; Yardımçiel / Gizlenci 2017b: 61

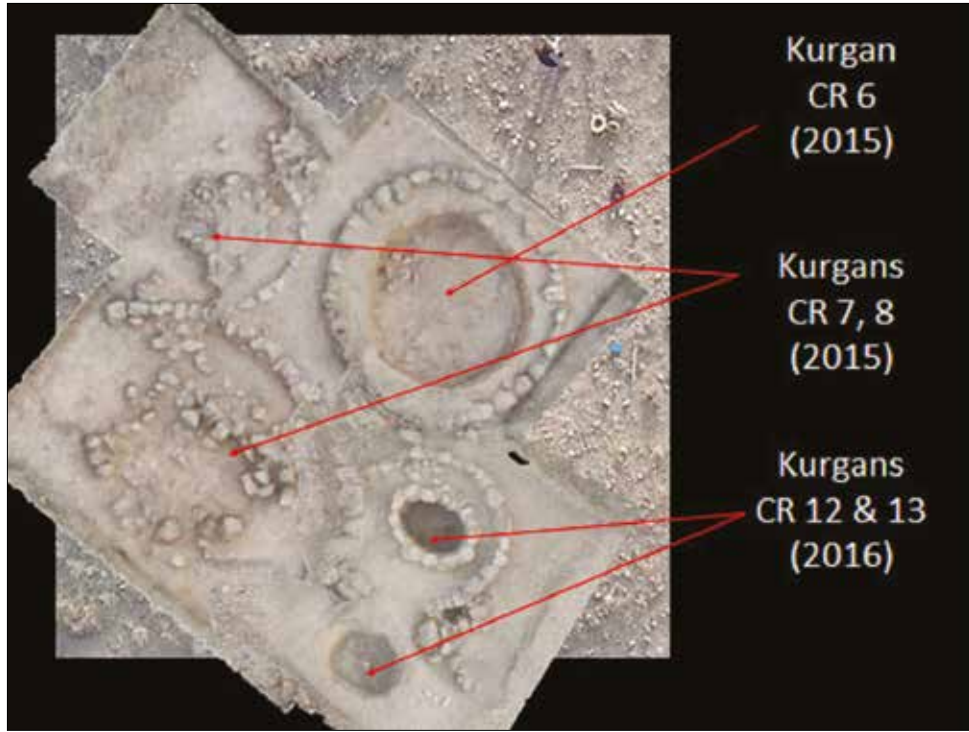
³⁹ Özfırat 2002: 210-228

⁴⁰ Абибуллаев 1982: Таблица XXVII, 4

⁴¹ Aliyev 1979: 38, şekil 15

⁴² Абибуллаев 1961:27-36

⁴³ Nekropolün kazıları 2014-2016 yıllarında mekalinin yazarları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Şekil 10: Kızkale kurganları (Veli Bahşeliyev, Hilary Gopnik ve Selin Nugent). / View of Kızkale kurgans (Veli Bakhshaliyev, Hilary Gopnik and Selin Nugent).

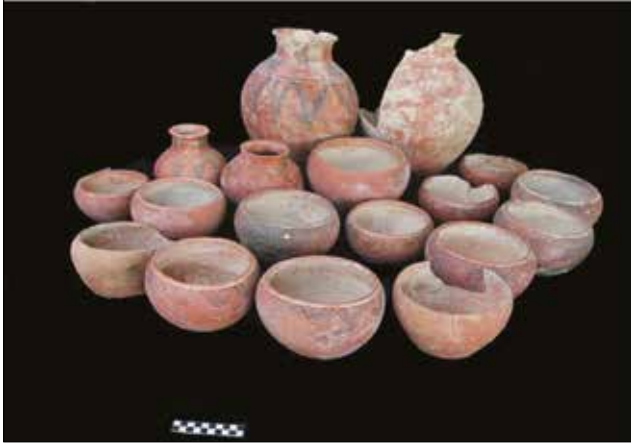
Şekil 11: Kurganlarda gömülen hayvanlar (Selin Nugent). / Animals incorporated into Kurgan Burials (Selin Nugent).

nekropolde çeşitli dönemlerde gömülerin yapıldığını göstermektedir. Şimdiye kadar 13 kurganda kazı yapılmıştır. Taş karışık toprakla kaplı olan kurganlar genel olarak bir sıra, bazen ise iki sıra taş dizisiyle çevrelenmiştir (Şek. 10). Araştırmalar kurganların altındaki mezarların üç, bazen ise dört kat taşla kaplı olduğunu göstermiştir. Büyük olasılıkla, bu mezarların yağmalanmasını önlemek için yapılmıştır. Mezarlar köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimdedirler. Kurganlarda insan ve hayvan iskeletlerinin kalıntılarına da rastlanılmıştır. Ama insan ve hayvan iskeletlerinin kalıntıları kötü durumda bulunmuştur. Araştırma sırasında mezarlarda bir, iki, bazen ise üç kişinin gömüldüğü anlaşılmıştır. İskeletlerden bir tanesinin kemiklerinde silah darbesini işaret eden izlere ulaşılmışken bir diğer önemli bulgu

kemiklerde yanık izlerine rastlanmış olmasıdır. İnsan iskeletlerinin çevresinde büyükbaş, küçükbaş hayvan ve köpek iskeletleri de bulunmuştur (Şek. 11). Araştırmalar sırasında belli olmuştur ki, mezarlarda yalnızca evcil hayvanlar ve köpekler gömülmüştür. Kemikler iyi durumda olmadığından hayvanların tüm, ya da parça halinde gömüldüğü tam olarak anlaşılmamıştır. Anlaşıldığı üzere Orta Tunç Çağı'nda insanların evcil hayvanlarla gömülmesi adet olmuştur.

MEZAR ARMAĞANLARI

Kurganların mezar armağanları genellikle boyalı çanak çömlek, tunç ve obsidyen eserlerden oluşmaktadır. Mezar armağanlarının çoğunluğunu ise boyalı çanak

Şekil 12: CR8 kurganının boyalı seramikleri (Lauren Ristvet, Selin Nugent). / *Painted pottery of kurgan CR8 (Lauren Ristvet, Selin Nugent).*

Şekil 13: Kızkale kurganlarından bulunan monokrom boyalı çanak çömlek (Veli Başşeliyev, Lauren Ristvet ve Hilary Gopnik). / *Monochrome painted pottery of Kızkale kurgans (Veli Bakhshaliyev, Lauren Ristvet and Hilary Gopnik).*

çömlek oluşturmaktadır. Mezarlardan şimdiye kadar ele geçenler yalnızca monokrom boyalılarından oluşmaktadır (Şek. 12). Kızkale kurganlarında polikrom boyalıları hiç rastlanılmamıştır. Kurganlardan boyalı çanak çömleğin çeşitli türleri bulunmuştur. Kaplar kırmızı zemin üzerine siyah renkle yapılmış geometrik desenlerle bezenmiştir.

Mezarlardan ve yerleşmeden alınan karbon analizlerinin sonuçları monokrom boyalıların çeşitli evreler içerdiğini kanıtlamaktadır (Şek. 3). Kızkale kurganlarından bulunan çanak çömlekler Nahçıvan'da şimdiye dek yapılan kazılarda da tespit edilmiştir. Ağız kenarı konsantrik yarım dairelerle bezenen çanaklar özellikle Orta Tunç Çağı'nın erken evresi için karakteristiktir. Bu tip çanaklar Nahçıvan'da Karaçug, Çalhankale, Şahtahtı, Nehecir'den bilinmektedir⁴⁴. Kızkale kurganlarının mezar armağanları arasındaki çömlek ve vazo türü kaplar geometrik motifte bezemelere sahiptir (Şek. 12; Şek. 13). Bu kaplar biçim ve bezeme açısından Nahçıvan'ın Orta Tunç Çağı yerleşmeleri ve kurganlarından bulunanların tam benzeridir. Bu motifte bezenmiş kaplar Kültepe II, Yaycı ve Çalhankale nekropolünden⁴⁵, Doğu Anadolu'da Kars, Ani-Iğdır bölgesinden⁴⁶ bilinmektedir. Kurganlardan bulunan çanak ve çömleklerin benzerlerine Doğu Anadolu⁴⁷, Gürcistan⁴⁸ ve Ermenistan'da⁴⁹ da rastlanılmıştır. Vazo türü kapların birinin bezemesinde

Şekil 14: CR8 kurganından bulunan obsidyen ok uçları (Jennifer Swerida). / *Obsidian arrowheads founded of kurgan CR8 (Jennifer Swerida).*

⁴⁴ Belli / Başşaliyev 2001:Çizim 9

⁴⁵ Belli / Başşaliyev 2001:Çizim 1-13

⁴⁶ Özfırat 2001: Levha 35, 1-2, Levha 54,1

⁴⁷ Özfırat 2001: Res. 20-23

⁴⁸ Джапаридзе 1964: 102-121; Кушнарева 1993:108-109

⁴⁹ Кушнарева 1993: 122, рис. 42, 14-17; рис. 47, 1

Şekil 15: CR4 kurganının buluntuları (Veli Bahşeliyev, Jennifer Swerida). / *Findings of Kurgan CR4 (Veli Bakhshliyev, Jennifer Swerida).*

svastika türü desenler kullanılmıştır (Şek. 13, 8). Bu tür desenler kapların üzerindeki bezemelerin insanların estetik zevkini yansıttığını göstermektedir⁵⁰. Boyalı kaplar üzerindeki desenlerin anlamı ile ilgili çeşitli fikirler de yürütülmektedir⁵¹. Mezar armağanlarının bir grubu, CR6, CR7, CR8 kurganlarından bulunan obsidyenler oluşturmaktadır (Şek. 14). Üçgen biçimli, sap delikli bu tür ok uçları Kızılburun nekropolünde yapılan kazılar sırasında da ele geçirilmiştir⁵². Araştırmalar bu tür ok uçlarının Tunç Çağı'nın çeşitli dönemlerinde kullanıldığını göstermektedir⁵³. Obsidyen ok uçlarının yanı sıra CR7 ve CR8 kurganlarından birer örneklerle tunç mızrak ucu da bulunmuştur (Şek. 15, 2). Ama tunç silahlar çok azdır. Kazı sırasında CR8 kurganından bulunan bakır kazan özellikle dikkat çekicidir. Kazan küçük metal plakaları birbirine perçinleyerek yapılmıştır (Şek. 15, 4). Ne yazık ki, iki kulplu bu kazan hasar görmüştür.

Mezar armağanlarının belli bir grubunu süsler oluşturmaktadır (Şek. 15, 3). Bunlar arasında deniz kabuğundan ve çeşitli minerallerden, bakırdan yapılan

boncuklar ve tunç iğneler bulunmaktadır. Mezar armağanları arasında CR8 kurganından bulunan piramit başlıklı tunç iğneler özellikle dikkat çekicidir (Şek. 15, 1). Çalhankale kurganlarından da belli olan bu tip iğneler Orta Tunç Çağı'nın erken evresi için karakteristiktir ve sonraki dönemlerde hiç rastlanılmamıştır. Bu açıdan piramit başlıklı iğneler kurganın tarihlendirilmesi için de önemlidir. Kızkale kurganlarından bulunan metal eserlerin analizi şimdilik yapılmamıştır. Ama Çalhankale kurganlarındaki iğnelerin kimyasal analizi bu eserlerin bakır arsenik alaşımından yapıldığını göstermiştir ki, bu da Orta Tunç Çağı'nın erken evresi için karakteristiktir⁵⁴. CR8 kurganından alınan karbon örneğinin analizi de bu sonuçları doğrular niteliktedir. Karbon örneğinin analizi İÖ 1914-1755 yıllarını göstermiştir.

BOYALI SERAMİKLERİN TARİHLENDİRİLMESİ

Literatürde boyalı kapların, özellikle monokrom boyalıların tarihlendirilmesine geniş yer verilmiştir. Bizim amacımız ise yalnızca bazı sorunsalları ele almak ve bazı fikirleri netleştirmektir. İlk önce söylememiz gerekiyor ki, Gürcistan ve Ermenistan'da boyalı çanak çömlek yalnızca ilk evrede yayılmış ve yalnızca monokrom boyalılarla temsil edilmiştir. Ama Doğu

⁵⁰ Araştırmacıların fikrine göre bür desenler Güneşi sembolize etmiştir (Müseibov 1992: 19-21)

⁵¹ Абибуллаев 1982: 252

⁵² Aliyev 1977: 158, tablo 18, 9-11

⁵³ Бахшалиев 2002: 112

⁵⁴ Бахшалиев 2005:44-56

Anadolu, Urmiye Havzası ve Nahçıvan'da boyalı çanak çömlek İÖ III binyılın başlarından İÖ II binyılın sonlarına kadar süreklilik göstermiştir. Ayrıca Kültepe II'de çömlekçi atölyesinin bulunması boyalı çanak çömleğin yerli üretiminin benimsendiğini kanıtlamaktadır⁵⁵. Araştırmalar monokrom boyalıların üretimine Orta Tunç Çağı'nın ilk aşamasından itibaren başladığını göstermektedir. Araştırmacıların bir grubu Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek kültürünün İÖ II binyılın başlarında ortaya çıktığını belirtmektedirler⁵⁶. Ama B.Brown, Göy Tepe'nin monokrom boyalı çanak çömlek içeren D tabakasını İÖ 2400-2000 yıllarına⁵⁷ tarihlenmiş; M. Edwards ise Haftavantepe'nin VIC tabakası için İÖ 2200-2000 yıllarını önermiştir⁵⁸. Bunlar dışında Sos Höyük yerleşmesinden alınan karbon örneklerin çok sayıdaki analizi Orta Tunç Çağı'nın İÖ 2200-2000 yılları arasında başladığını göstermektedir⁵⁹. Kordlartepenin Orta Tunç Çağı tabakası ise İÖ 2300-1300 yılları ile tarihlendirilmiştir⁶⁰. Ayrıca bizim Kültepe II'de yaptığımız kazılar⁶¹ Orta Tunç Çağı'nın İÖ 2400 yılından başladığını göstermiştir⁶². Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kızkale'den alınan karbon örneklerin analizi İÖ 2135-1780 yıllarını göstermiştir. Bunlara bakılırsa Orta Tunç Çağı'nın İÖ III binyılın ikinci yarısında, ya da sonlarında başladığını söyleyebiliriz.

Mezarlarda şimdiye kadar monokrom boyalı polikromlarla beraber bulunmadığından bu tür seramiğin ne zaman ortaya çıktığı sorusu da dikkat çekicidir. Bu açıdan yine de Urmiye Havzası ve Nahçıvan'ın tabakalanma içeren yerleşmeleri önem taşımaktadır. Kızkale yerleşmesinin kazısı gösteriyor ki, geometrik motifte bezemesi olan polikrom boyalıları daha erken ortaya çıkmıştır. Nahçıvan'da yerleşmelerden ve mezarlardan ele geçirilen geometrik motifte bezemelerin çeşitli türleri vardır. Bu tür çanak çömlek Kültepe II ve Kızılburun nekropolünde özellikle yaygındır⁶³. Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'da da bu tür seramikler geniş uygulama görmüştür⁶⁴. Geometrik motifte bezenmiş seramikler QQ6 sondajından da gelmiştir. Bulunan polikrom boyalıların biri (Şek. 9, 1) bezeme açısından Tazakent kurganlarının çömleri ile benzerdir. Tazakent türü seramik araştırmacılar tarafından İÖ 2000-

1900 yıllarına tarihlendirilmiştir⁶⁵. B. Brown⁶⁶ Göy Tepe'nin polikrom boyalıları bulunan C tabakasını 2000-1700 yıllarına ait etmiştir. M. Edwards Haftavantepe'nin polikrom boyalıları bulunan VIB tabakasını İÖ 1900-1550 yıllarına tarihlendirmiştir⁶⁷. Kızkale'nin QQ6 sondajında bu motifte bezenmiş kapların biriminden alınan karbon örneklerinden biri İÖ 1620-1504, diğeri ise İÖ 1640-1510 yıllarını göstermiştir. Kültepe II'de geometrik motifli polikrom çanak çömleğin bulunduğu tabakadan alınan karbon örneğinin analizi ise İÖ 1800 yılını göstermiştir⁶⁸. Veli Aliyev polikrom boyalıların en geç İÖ 1700 yılında ortaya çıktığını söylemiştir⁶⁹. Tazakent kültürü ile benzer çanak çömlek içeren Hasansu kurganından alınan karbon örneğinin analizi ise İÖ 1750 yılını göstermiştir⁷⁰. Polikrom boyalıları içeren Dinka Tepe mezarlarından alınan karbon örneklerden birinin analizi İÖ 1752-1674, diğeri bir örnek ise İÖ 1637-1517 yıllarını göstermiştir⁷¹. Bu tarihlere bakılırsa geometrik motifli polikrom boyalıların İÖ 1800-1700 yıllarında ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Kızkale yerleşmesinde ortaya çıkan polikrom boyalıların ikinci grubu hayvan resimleri ile bezemeli olanlardan oluşmaktadır. Bu tür boyalı seramik söylediğimiz gibi Kültepe I, Kültepe II yerleşmelerinden ve Şahtahtı nekropolünden bellidir. Bu tür seramiğin ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli fikirler söylenmiştir. Osman Hebibullayev bu tür seramiğin geç evrede ortaya çıktığını söylemiş ve polikrom boyalı Şahtahtı çömleğini İÖ 1200-1100 yıllarına tarihlenmiştir⁷². Veli Aliyev bu tür boyalıları son olarak İÖ 1500-1400 yıllarına ait etmiştir⁷³. Araştırmacı bu tür seramiği tarihlerken boyalıların birimindeki İÖ 1500-1400 yıllarına ait Ön Asya türü silindir mühürlerin varlığından da bahsetmiştir. Kızkale'nin tabakalanmasına bakılırsa hayvan motifli polikrom boyalıların İÖ II binyılın ortaları ve ikinci yarısında ortaya çıktığı söylenebilir. Bu tür seramikler Kızkale'de İÖ 1450 yılı ile tarihlenen tabakadan sonraki evreye, Son Tunç'dan Erken Demir Çağı'na geçiş dönemine aittir. Kızkale'nin ve diğer yerleşmelerin çok evreli tabakalanmasına dayanarak bu tür boyalıların İÖ II binyılın ortalarına doğru ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Tabii ki, ilerideki araştırmalar daha net bilgiler elde edinmeye olanak sağlayacaktır.

⁵⁵ Алиев 1991: 33-34

⁵⁶ Aliyev 1977:113-124

⁵⁷ Brown 1951: 164

⁵⁸ Edwards 1981:102

⁵⁹ Sagona / Erkmen / Sagona 1999: 31-64

⁶⁰ Kromer / Lippert 1976: 82

⁶¹ Bu kazı 2006 yılında uluslararası Azerbaycan ABD ekibi tarafından Veli Bahşeliyev, Lauren Ristvet ve Safar Aşurovun başkanlığında yapılmıştır.

⁶² Bakhshaliyev / Ristvet/Ashurov 2009: 82-87

⁶³ Belli / Bahşeliyev 2001:103-108

⁶⁴ Özfırat 2001: 17-116

⁶⁵ Мартиросян 1964: 54-55

⁶⁶ Brown 1951: 82-91

⁶⁷ Edwards 1981: 102

⁶⁸ Алиев 1991: 31

⁶⁹ Aliyev 1977: 121

⁷⁰ Müseyibli / Ağalarzadə 2013: 91

⁷¹ Rubinson 1994: 200

⁷² Абибуллаев 1961: 36

⁷³ Aliyev 1977: 122

SONUÇ

Kızkale yerleşmesi ve nekropolünün araştırılması Nahçıvan'ın Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek kültürünün önemli merkezlerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır. Kızkale yerleşmesi ve onun civarındaki kurganlarda yapılan araştırmalar Orta Tunç Çağı boya bezemeli çanak çömlek kültürünün kökeni ve gelişim süreci ile ilgili sorunları araştırmak açısından önem taşımaktadır. Kızkale yerleşmesinde kültür tabakası rölöveye bağlı olarak 3-4 metre arasındadır ki, bu da Güney Kafkasya'da nadiren rastlanmaktadır. Kızkale Nahçıvan'da Kültepe I ⁷⁴, Kültepe II ⁷⁵ ve Kızılburun'dan⁷⁶ sonra boyalı çanak çömlek kültürüne ait çok evreli tabakalanmaya sahip olan dördüncü höyük türü yerleşmedir. Orta Tunç Çağı'na ait Bezekli⁷⁷, Kazançıkale⁷⁸, Kurtdağ⁷⁹, Göynükkale⁸⁰ ve diğerlerinin araştırılma sırasında savunma duvarlarına rastlanması, öte yandan bu kalelerin savunma açısından önemli mevkide yer alması Orta Tunç Çağı'nda Nahçıvan'da yerleşen toplulukların savunmaya ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Kültepe II, Kızkale gibi höyük türü yerleşmelerde de savunma duvarının bulunması da bunu kanıtlamaktadır. Büyük alanı kapsayan savunma duvarlarının yapılması Nahçıvan'da bulunan toplulukların büyük askeri güce sahip olduğunu da göstermektedir. Kızkale yerleşmesinin ve nekropolünün buluntularına bakılırsa bu toplulukların temel yaşam biçimi tarım ve hayvancılık olmuştur. Bu topluluklar yerleşik ve göçebe hayat tarzını da benimsemişlerdir. İskeletlerden birinin kemiklerinde silah darbesinin ve yanık izlerinin bulunması, büyük olasılıkla topluluklar arasındaki savaşın izlerini yansıtmaktadır. Mezarlarda bulunan insan iskeletlerinin dişlerinden alınan izotopların analizi sırasında bilinmiştir ki, Arpaçay vadisinde yerleşen topluluklar yaz aylarında Arpaçay vadisi ile dağlardaki yaylalara gitmiş, son baharda ise geri dönerek yeniden Kızkale'de yerleşmişlerdir. Arkeolojik veriler İÖ III binyılın sonu ve II binyılın başlarında Yakın Doğu ve Güney Kafkasya'daki siyasal olaylar nedeniyle Arpaçay vadisinde ve Şerur Ovası'nda yerleşen kabilelerin savunma amacıyla kaleler inşa ettiğini göstermektedir. Orta Tunç Çağı ile tarihlenen kale türü yerleşmeler yukarıda da belirttiğimiz gibi Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Bu tür savunma duvarlarına Güney Kafkasya'nın diğer yerleşmelerinde rastlanılmaması Nahçıvan'da ve Doğu Anadolu'da yerleşen kabilelerin örgütlendiğinin, bu bölgenin ortak kültür içinde

bulunduğunun göstergesidir. Doğu Anadolu, Urmiya Havzası ve Nahçıvan'da boyalı çanak çömlek kültürünün Güney Kafkasya'nın diğer bölgelerine kıyasla süreklilik göstermesi ve çeşitli evrelerin izlenilmesi Orta Tunç Çağı boyalı çanak çömlek kültürünün bu bölgede ortaya çıktığını söylemeye olanak tanımaktadır.

⁷⁴ Абибуллаев 1982: 202

⁷⁵ Алиев 1991: 23

⁷⁶ Абибуллаев 1982: 145-179

⁷⁷ Вахşәлиев 2008: 227

⁷⁸ Вахşәлиев 2008: 151; Belli /Bahşәлиев 2001: 29-30

⁷⁹ Бахшалиев / Багиров 2012: 215-217

⁸⁰ Вахşәлиев 2008: 192

KAYNAKÇA

АБИБУЛЛАЕВ, О.А. 1982.

Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Элм Баку

АБИБУЛЛАЕВ, О.А. 1961.

“Материалы Шахтактинского погребения”. Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права 5. (1961): 27-36.

АЛИЕВ, В.Г. 1991.

Культура эпохи средней бронзы Азербайджана, Элм Баку

ALİYEV, V. 1977.

Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Elm Bakı

ALİYEV, V. 1979.

Qədim Naxçıvan, Elm Bakı

БАХШАЛИЕВ, В. 2005.

Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывана, Элм Баку

BAŞŞƏLİYEV, V. 1997.

Archaeology of Nakhchivan, Arkeoloji ve Sanat Istanbul

BAŞŞƏLİYEV, V. 2002.

Naxçıvanın Dəmir dövrü abidələri, Elm Bakı

BAŞŞƏLİYEV, V. 2008.

Naxçıvanın arxeoloji abidələri, Elm Bakı

BAKSHALIYEV, V, RISTVET, L., ASHUROV, S. 2009.

“The Chronology Kura-Arakses Sites: 2006 Excavations at Kultepe II and Maxta I”, *Azerbaijan-Land between East and West. Transfer of knowledge and technology during the «First Globalization» of the VIIth-IVth millennium B.C.*, German Embassy Baku: 82-87.

BAŞŞƏLİYEV, V., HAMMER, E., RISTVET, L., GOPNIK, H., AŞUROV, S. 2015.

“Oğlanqala və Qızqala ətrafında arxeoloji araşdırmalar”, *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014*, Xəzər Universiteti Bakı: 394-398.

BAŞŞƏLİYEV, V., RISTVET, L., GOPNIK, H., SWERIDA, J., NUGENT S. 2017.

“Qızqalası yaşayış yerində 2015-2016-ci illərdə aparılan arxeoloji araşdırmalar”, *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar*. Bakı: 568-583.

БАХШАЛИЕВ, В., БАГИРОВ Р. 2012.

“Гурддаг – новое поселение крепостного типа”, *Российская археология* 2. (2012): 215-217.

BURNEY, C.A. 1983.

Excavation in Azerbaijan, Haftavan VI Period, London.

BROWN, T.B. 1951.

Excavation in Azerbaijan 1948, John Murray London

BELLİ, O., BAŞŞƏLİYEV V. 2001.

Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region, Arkeoloji ve Sanat Istanbul

ÇİLİNGİROĞLU, A. 1990a.

“Van-Urmiye bölgeleri arasındaki kültürel ilişkinin Van-Urmiye boyalıları ışığında değerlendirilmesi”, *X. Türk Tarih kongresi*. Ankara: 169-173.

ÇİLİNGİROĞLU, A. 1990b.

“Gaziantep Muzesindeki Van-Urmiye boyalıları”, *Arkeoloji ve Sanat tarihi Dergisi V. (1990)*: 25-44.

ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994.

“Van gölü Havzasında üretilen MÖ II binyıl boyalı çanak çömleği”, *Arkeoloji Dergisi II. (1994)*: 1-31.

ДЖАПАРИДЗЕ, О.М. 1964.

“Археологические раскопки в Триалети в 1959-1962 гг.”, *Советская археология* 2 (1964): 102-121.

EDWARDS, M.R. 1981.

“Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware)”, *Iran, XIX. (1981)*: 101-140.

EDWARDS, M.R. 1986.

“Urmia Ware and its distribution in North Western in the Second Millennium BC.”, *Iran XXIV (1986)*: 57-77.

ЖОРЖИКАШВИЛИ, Г.Л., ГОГОДЗЕ, Е.М. 1974.

Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Мецниереба Тбилиси

КУШНАРЕВА, К.Х. 1993.

Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э., Петербургское Востоковедение Санкт Петербург

KROMER, K., LIPPERT, A. 1976.

“Die Osterreichischen Ausgrabungen am Kordlar-tepe in Persich West”, *Azerbaijan. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 106. (1976)*: 65-82.

LIPPERT A. 1979.

Die Osterreichischen Ausgrabungen am Kordlar-tepe in Persich West, Azerbaijanschan (1971-78). *Archaeologische Mitteilungen aus Iran XII. (1979)*: 103-154.

KIZKALE YERLEŞMESİ VE NEKROPOLÜ (NAHÇIVAN, AZERBAJCAN)

MARTIROCJAN, A.A. 1964.

Армения в эпохи бронзы и раннего железа, Изд-во АН Арм. ССР Ереван

YARDIMCIEL, A. 2018.

“İğdir’da Bir Orta Tunç Çağı Kompleksi Aşağı Erhacı Yerleşimi ve Kalesi”, *Seleucia 7. (2018)*: 123-137.

MÜSEYİBOV, N. 1992.

“Хаç işarələrinin semantikasına dair”, *Azərbaycanda arxeologiya və etnografiya elminin son neticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. Bakı: 19-21.

MÜSEYİBLİ, N., AĞALARZADƏ, A. 2013.

Həsənsu kuruqanı, Nafta-Press Bakı

ÖZFIRAT, A. 2000.

“Doğu Anadolu’da M.Ö. II. Binyıl Kültürlerinin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. Ankara: 359-362.

ÖZFIRAT, A. 2001.

Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. Binyıl), Arkeoloji ve Sanat yayınları İstanbul

ÖZFIRAT, A. 2002.

“Van-Urmia painted pottery from Hakkari”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran and Turan, 34. (2002)*: 210-228.

ÖZFIRAT, A. 2008.

“The Highland Plateau of Eastern Anatolia in the Second Millennium BCE: Middle/Late Bronze Ages”, *Ancient Near Eastern Studies 27 (2008)*: 101-122.

ÖFIRAT, A. 2013.

“Van, Ağrı, İğdir İlleri Yüzev Araştırması, 2011”, 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı (Çorum 28 Mayıs-01 Haziran 2012)*. Ankara: 293-302.

RUBINSON, K. 1994.

“Eastern Anatolia Before the Iron Age”, *Anatolian Iron Age 3. (1994)*: 199-203.

SAGONA, A., ERKMEN, M., SAGONA, C. 1999.

“Excavations at Sos Höyük, 1997, Fourth Preliminary Report”, *Anatolica XXIV. (1999)*: 31-64.

SEYİDOV, A. 2003.

Naxçıvan e. ə. VII-II minilliklərdə, Elm Bakı

YARDIMCIEL, A., GİZLENCİ, E. 2017a.

“Orta Aras Havzası’nda Bir Orta Tunç Çağı Kalesi: Calıguney”, *Seleucia 7. (2017)*: 397-409.

YARDIMCIEL, A., GİZLENCİ, E. 2017b.

“Arkeolojik Yüzev Araştırmaları ışığında Ağrı-Doğubayazıt Bölgesinin Orta Tunç Çağı Kültürü”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi sempozyumu (18-20 ekim 2017)*: 58-63.